

Handlingsplan 2017 – 2021 for kjønns- og seksualitetsmangfold i Tromsø

Vedtatt av Tromsø kommunestyre 31. januar 2018



Sammen for et varmt
og livskraftig Tromsø

Forord

«Alle som bor i Tromsø skal åpent og fritt kunne leve sine liv basert på likeverd og gjensidig respekt, uavhengig av kjønn, seksualitet, hvem man forelsker seg i, hvem man velger å leve sammen med og hvordan man velger å uttrykke sin identitet».

Handlingsplan for kjønns- og seksualitetsmangfold i Tromsø (2017-2021) skal være vårt verktøy i dette arbeidet. Planen inneholder tiltak som gjør Tromsø til en enda bedre by for kjærligheten og kjønnsmangfoldet. Med bedre informasjon, mer kunnskap og god dialog vil vi arbeide mot fordommer, mobbing og nedlatende uttrykk og holdninger, både i arbeidslivet, for nyankomne flyktninger og i skoleklasser.

I et ordtak heter det «Kjærlighet er å gå tett sammen under en paraply - lenge etter at regnet har stanset». Med vår plan skal vi sammen skape et rausere og mer livskraftig Tromsø der alle føler seg trygge, frie og velkomne.

/Krisitn Røymo
ordfører i Tromsø



Innholdsfortegnelse

1. SAMMEN FOR ET VARMT OG LIVSKRAFTIG TROMSØ	4
2. OM KJØNNSENTITET OG SEKSUELT MANGFOLD	6
3. LOVVERK OG NASJONALE FØRINGER	7
4. FORSKNING OG KUNNSKAP OM LEVEKÅR OG HOLDNINGER	9
5. STATUS I TROMSØ 2017	14
6. HANDLINGSPLAN FOR KJØNN- OG SEKSUALITETSMANGFOLD - TILTAK 2017-2021	16
KILDER.....	27

Bilder: Tromsø Arctic Pride og Tromsø kommune.



1. SAMMEN FOR ET VARMT OG LIVSKRAFTIG TROMSØ



Alle som bor og oppholder seg i Tromsø skal åpent og fritt kunne leve sine liv basert på likeverd og gjensidig respekt, uavhengig av kjønn, seksualitet, hvem man forelsker seg i, hvem man velger å leve sammen med og hvordan man velger å uttrykke sin identitet. Dette er nedfelt i kommunens motto «sammen for et varmt og livskraftig Tromsø», der vi vektlegger Tromsø som et raust og inkluderende samfunn med plass til mennesker med forskjellig nasjonalitet, etnisitet, religion og kjønnsuttrykk, basert på felles verdier som demokrati, toleranse, likeverd og personlig frihet.

Diskriminering eller frykt for å oppleve diskriminering begrenser valg og handlingsrom. Mennesker som forventer å bli avvist og nedvurdert, velger bort yrker, utdanninger, fritidsaktiviteter og bomiljøer preget av fordommer. Diskrimineringen kan ramme lesbiske, homofile, bifile og transpersoner så vel som heterofile som ikke følger normene. Dette er et tap for enkeltmennesker. Det er også et tap for bedrifter, læresteder, organisasjoner og Tromsø som lokalsamfunn.

Denne handlingsplanen er laget i tett samarbeid med foreningen FRI – foreningen for kjønns- og seksualitetsmangfold Troms og Skeiv ungdom i Troms. Tromsø kommunes prosjektgruppe har bestått av Birgit Eilertsen fra avdeling for helse- og omsorg, Wenche Figenschow avdeling for utdanning og oppvekst og Bi Haavind fra avdeling for kultur og idrett. Prosjektgruppa har hatt møter og innhentet erfaringer fra et bredt spekter av fagpersoner i Tromsø kommune og fra Tromsø ungdomsråd. Et forslag til handlingsplan ble sendt ut på høring i september 2017, og det kom inn 11 merknader. Handlingsplanen med merknader ble behandlet i Likestillingsutvalget, Eldrerådet, Rådet for mennesker med nedsatte funksjonsevner, Utdannings og oppvekstkomiteen, Helse- og omsorgskomiteen og Kultur-, idretts- og friluftskomiteen før den ble endelig vedtatt av Tromsø kommunestyre 31. januar 2018.

Mye positivt har skjedd siden Tromsøs *Handlingsplan mot diskriminering av lesbiske, homofile, bifile og transpersoner i Tromsø 2008 – 2012* ble vedtatt for ti år siden. *Tromsø Arctic Pride* og flaggheising av regnbueflagget utenfor rådhuset de to siste årene kan stå som en bekreftelse på det. TV-serier som *Født i feil kropp*, *Skam* og *Ut av skapet* har åpnet opp og fortalt tusenvis av norske ungdommer om hvordan det er å være transperson, homofil og lesbisk. Lov om likekjønnet ekteskap fra 2009, lov mot diskriminering på grunn av seksuell orientering fra 2013 og lov om endring av juridisk kjønn i 2016 viser også hvordan dette følges opp juridisk og gir seksuelle minoriteter rettsvern og likebehandling på viktige områder.

Mangfold, likeverd og likestilling angår oss alle: Bedre vilkår for seksuelt mangfold og et bredere spekter av kjønnsidentitet er en del av arbeidet for likestilling mellom kjønnene, som bidrar til å bryte ned rigide kjønnsforventninger og styrke frihet og muligheter for alle i samfunnet. Gjennom handlingsplanen vil Tromsø kommune være med på å fremme frihet og større handlingsrom for alle borgere.

Fra antidiskriminering til frihet for kjønns- og seksuelt mangfold: Den tidligere handlingsplanen fra 2008 hadde fokus på hvordan vi skal unngå diskriminering av lesbiske, homofile, bifile og transpersoner. Den nye handlingsplanen 2017 – 2022 trekker det videre med vekt på *generell frihet for kjønns- og seksuelt mangfold*. Det uttrykkes i handlingplanens visjon og mål:



- **Handlingsplanens visjon:** Alle som bor i Tromsø skal åpent og fritt kunne leve sine liv basert på likeverd og gjensidig respekt, uavhengig av kjønn, seksualitet, hvem man forelsker seg i, hvem man velger å leve sammen med og hvordan man velger å uttrykke sin identitet.
- **Handlingsplanens mål:** Tromsø kommune vil med denne handlingsplanen arbeide for å øke kunnskapen og respekten for kjønnsmangfold, skape større trygghet for seksuelle minoriteter og bidra til å øke kompetansen i samfunnet om ulike kjønnsuttrykk og seksuell orientering, og derigjennom være med på å fremme frihet og større handlingsrom for alle innbyggere.

Tiltakene i handlingsplanen er basert på kommunens ansvar som *tjenesteyter og som arbeidsgiver*, og kommunen som *samarbeidspartner* med aktuelle lag og foreninger og det sivile samfunn. Viktige lokale samarbeidspartnere er foreningen FRI Troms, Skeiv ungdom Troms, Tromsø Arctic Pride, Tromsø idrettsråd, næringslivet, lag og foreninger, kulturaktører og andre som arbeider for mangfold og inkludering og mot diskriminering.

2. OM KJØNNSENTITET OG SEKSUELT MANGFOLD

Kjønnsidentitet og seksuelt mangfold er et tema angår alle mennesker. Denne planen tar utgangspunkt i dem som framstår som minoriteter i forhold til den heterofile majoritet, dvs. personer som er tiltrukket av samme kjønn – bifile, homofile og lesbiske; transpersoner og alle de som uttrykker forskjellig kjønnsidentitet enn den sosialt rådende tokjønnsmodellen i samfunnet.

Heteronormativitet beskriver en underliggende antakelse om heteroseksuell orientering i møte med andre mennesker. Det vil si at sosiale normer og samfunnsinstitusjoner er basert på at alle mennesker i utgangspunktet er heterofile, og at avvik fra dette er unormalt. Videre inngår det antakelser om at alle mennesker kan kategoriseres som enten mann eller kvinne, at den normale samlivsformen er mellom to mennesker av motsatt kjønn.



Mange opplever at de bryter med samfunnets forventninger både når det gjelder hvem de skal bli tiltrukket av og hvordan de skal oppføre seg innenfor sin kjønnsrolle. I dagliglivet fører samfunnets heteronormativitet til at de som skiller seg ut, stadig opplever å måtte forklare seg når temaer som partnere og familieliv tas opp. "Komme ut"-prosessen blir dermed et livslangt prosjekt der en må

forklare seg for nye mennesker privat og i møte med offentlige institusjoner, hver gang med usikkerheten om hvordan vedkommende vil reagere. Dette sammen med frykten for negative reaksjoner kan for mange være så belastende at de underkommuniserer sin kjønnsidentitet og skjuler sin seksuelle orientering overfor mennesker de omgås i familielivet, på skolen og på jobben; eller de velger å skifte sitt sosiale miljø for å unngå avvísning eller diskriminering som de opplever.

Også heterofile kan oppleve at deres væremåte ikke samsvarer med det heteronormative. Dette rammer for eksempel unge gutter og jenter som kan utsettes for negative reaksjoner og i verste fall mobbing og trakassering fordi de ikke oppfører seg som det forventes av dem. De som regner seg selv som heterofile, rammes også av fordommer, forventninger og normer om hva som er maskulint og feminint. Dette innskrenker folks valgfrihet og muligheter.

3. LOVVERK OG NASJONALE FØRINGER



Lov om forbud mot diskriminering på grunn av seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk ble vedtatt av et enstemmig Storting i 2013 og trådte i kraft 1. januar 2014. Lovens formål er å fremme likestilling uavhengig av seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk. Loven pålegger offentlige myndigheter å arbeide aktivt, målrettet og planmessig for likestilling uavhengig av seksuell orientering, kjønnsidentitet eller kjønnsuttrykk. I juni 2017 vedtok Stortinget at likestillingsloven, diskrimineringsloven om

etnisitet, diskriminerings- og tilgjengelighetsloven og diskrimineringsloven om seksuell orientering erstattes av én samlet lov. Loven forbyr diskriminering på grunn av kjønn, graviditet, permisjon ved fødsel eller adopsjon, omsorgsoppgaver, etnisitet, religion, livssyn, funksjonsnedsettelse, seksuell orientering, kjønnsidentitet, kjønnsuttrykk, alder eller kombinasjoner av disse grunnlagene.

Felles ekteskapslov for heterofile og homofile par trådte i kraft i 2009, og viser at samfunnets syn på seksuelle minoriteter og forskjellige samlivsformer er i positiv endring. Dette er den første større lovendringen på dette feltet siden straffelovens § 213 om forbud om seksuell omgang mellom menn ble opphevet i 1972. I april 2016 vedtok Kirkemøtet å si ja til kirkelig vigsel av likekjønnede, og 1. februar 2017 ble det første homofile paret viet i kirken.

Lov om endring av juridisk kjønn: Stortinget vedtok i 2016 en lov som gjør det enkelt å skifte kjønn basert på en egenerklæring. Dette er et viktig juridisk framskritt for transpersoner. Samme år stemte Stortinget ned et forslag om å opprette et tredje juridisk kjønn. Nepal var det første landet som innførte et tredje juridisk kjønn, og seinere har land som Tyskland, Australia, India og Danmark fulgt etter. Fraværet av et juridisk tredje kjønn gjør at mange transpersoner faktisk er juridisk diskriminert i forhold til den kjønnsidentiteten de har. Det pågår en diskusjon om dette i flere partier og organisasjoner.



Regjeringens handlingsplan mot og seksuell diskriminering på grunn av seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk 2017–2020 - *Trygghet, mangfold, åpenhet* - kom i juni 2016. Planen har som mål å sikre LHBT- personers rettigheter, og å motvirke diskriminering på grunn av seksuell orientering og har over 40 tiltak som dekker en rekke samfunnsområder. Det legges opp til en gjennomgående innsats for å få utviklet og spredt mer kunnskap om LHBT-personers utfordringer og hvordan både myndigheter, virksomheter og tjenester kan yte best mulig hjelp og støtte. Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (BUFDIR) er fagdirektorat for likestilling og ikke-diskriminering, og LHBT-senteret i BUFDIR er det nasjonale kunnskapssenteret for seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk.

4. FORSKNING OG KUNNSKAP OM LEVEKÅR OG HOLDNINGER

Undersøkelsen *Seksuell orientering og levekår* utarbeidet av UNI-helse i 2013 gir en omfattende beskrivelse av levekårene til lesbiske, homofile og bifile i Norge.

Hovedinntrykket fra rapporten er at lesbiske og homofile i Norge skiller seg lite fra heterofile kvinner og menn når det gjelder levekår som omfatter utdanningsnivå, inntekt og deltakelse i kultur- og fritidsaktiviteter. Svært mange lever gode liv, opplever aksept og har god helse. All forskning viser at det har skjedd en bedring i livssituasjonen for homofile og lesbiske de siste tiårene. Samtidig peker oversikten på at enkelte utsatte grupper opplever diskriminering og levekårsproblemer. Særlig gjelder dette lesbiske og homofile med minoritetsbakgrunn, bifile menn og kvinner, og transpersoner.



Andelene i befolkningen med en negativ holdning til lesbiske og homofile er relativt små. Menn er generelt mer negative enn kvinner, men andelen negative menn er synkende. Mellom 2008 og 2013 var nedgangen i andelen menn som var negative til lesbiske kvinner 17 % -> 8%, og til homofile menn 27 % -> 16 %. Blant kvinnene var det i perioden 2008-2013 en stabil og lav andel kvinner som var negative til lesbiske kvinner – 6 % -> 4 % - og til homofile menn 5 % -> 4 %. Ni av ti av lesbiske, homofile og bifile har aldri opplevd diskriminering på arbeidsplassen på grunn av sin seksuelle orientering.

Holdninger til transpersoner er generelt mer negative. Andelen menn som var negative til transpersoner var i 2013 16 % for "personer som har gjennomgått kjønnsbekreftede medisinsk behandling." og hele 28 % for «personer som kler og oppfører seg som en av det annet kjønn». Andelen kvinner som var negative var lavere enn blant mennene, hhv. 7 % og 16 % for de to gruppene transpersoner. Det er altså fortsatt forholdsvis mange som er skeptiske til personer som kler og oppfører seg som «motsatt» kjønn.

I undersøkelsen for transpersoner *Alskens folk. Levekår, livssituasjon og livskvalitet til personer med kjønnsidentitetstematikk* fra 2013 kommer det fram at transpersoner møter liten respekt, transfobiske holdninger, utestengning, trakassering og diskriminering; dette gjelder arbeid og utdanning, utelivet og fritidsaktiviteter, i møte med helsevesen og offentlige tjenester og i nære omgivelser og familie. De opplever særlig pubertetstiden som svært vanskelig på grunn av spørsmål rundt egen identitet og omgivelsenes forventninger til at de skal leve opp til tokjønnsmodellen.



Transpersoner kan møte praktiske utfordringer i hverdagen som andre ikke har. Idrett, svømming og aktiviteter som innebærer bruk av garderober, kan være problematisk for transpersoner. Noen utfordringer er forholdsvis lett å løse – som f.eks. at offentlige toaletter ikke trenger å være kjønnsdelte, og at en ikke trenger å oppgi kjønn på skjemaer eller kan ta i bruk kjønnsnøytrale ord der det er hensiktsmessig. Andre praktiske utfordringer som tilgang på det som i dag er dame-/jente- og herre-/guttegarderober vil det ta noe lenger tid å løse fordi det er mange hensyn å ta. Mangel på praktiske løsninger bidrar til at transpersoner opplever diskriminering i hverdagslivet, dvs. de ekskluderes fra aktiviteter. Over tid vil en med sannsynlighet finne praktiske løsninger på dette.

Helse: Undersøkelsen *Seksuell orientering og levekår* viser at det er dobbelt så høye tall når det gjelder selvmordsforsøk blant lesbiske, homofile og bifile. På tross av positiv utvikling har så mange som 12 % av lesbiske, 19 % av bifile kvinner, 10 % av homofile menn og 11 % av bifile menn rapportert om selvmordsforsøk. Disse tallene er mindre dramatiske enn funn på 1990-tallet, men det er høye tall; dobbelt så store som blant heterofile kvinner og menn.

Mobbing: I studien *Seksuell orientering og mobbing* fra 2009 kommer det frem at bifile og homofile elever blir mobbet i langt større grad enn heterofile. Andelen ungdom i 10. klasse som blir mobbet to til tre ganger i måneden eller oftere er 7 prosent for heterofile, 15 prosent for bifile og 35 prosent for homofile og lesbiske. Bifile, lesbiske og homofile elever er betydelig mer plaget av psykiske problemer som depresjon og angst, sammenlignet med heterofile. I en undersøkelse blant ungdomsskoleelever i Oslo og Bergen, rapporterte 74 % av guttene og 54 % av jentene at de hadde brukt «homo» og «homse» som skjellsord overfor gutter. 34 % av guttene og 29 % av jentene hadde gjort dette overfor jenter (UiB2013). 47 % av elevene svarte at de oppfatter ordet «homo» som negativt.

Idretten og er et område der kjønn på flere områder spiller en viktig rolle, og særlig innenfor en del mannsidretter kan det fortsatt være vanskelig å framstå som homofil. Etter at NIF gjennomførte prosjektet «Med idretten mot homohets» for noen år siden skal arbeidet mot diskriminering og mobbing ivaretas av hvert enkelt særforbund. Norsk idrett praktiserer nulltoleranse for enhver form for diskriminering og trakassering innenfor idretten, likevel forekommer det at «homo» fortsatt brukes som skjellsord fra tribunen.



Religiøse samfunn og menigheter har i flere tilfeller lavere toleranse for seksuelle minoriteter enn samfunnet for øvrig. Det har de siste årene vært en omfattende og åpen debatt innenfor Den norske kirke som har hatt stor betydning og bidratt til å bevege holdningene i aksepterende retning. Men blant religiøse minoriteter som læstadianske menigheter, katolikker og muslimske trossamfunn er likekjønnet samliv ikke like sterkt akseptert, og kan av noen anses som syndig og ulovlig i forhold til deres tro.



Rapporten *Åpne rom, lukkede rom; LHBT i etniske minoriteter* fra 2013 forteller at mange lesbiske, homofile, bifile og transpersoner med etnisk minoritetsbakgrunn er redde for negative reaksjoner fra familie og de etniske miljøene de har bakgrunn fra. Rapporten viser de er utsatt for flere former for diskriminering samtidig; de kan møte negative holdninger og stereotype forestillinger fra majoritetssamfunnet om «innvandrere» og «muslimer». Diskriminering forklares da som mangel på integrasjon i et etnisk norsk normsystem, og sjelden som diskriminering i majoritets-samfunnet. Dette oppleves av mange LHBT-personer med minoritetsbakgrunn som en ekstra belastning, da de føler at de blir stakkarsliggjort i møte med en norsk offentlighet med fordommer om etnisitet og religion.



En del innvandrere velger å komme til Norge på grunn av sin kjønnsidentitet og seksuelle orientering. Det å leve i et samfunn der de opplever mer aksept og toleranse er for mange ønsket. Noen av dem har flyktet fra undertrykkelse, ekstrem vold og tortur i hjemlandet. Etter 2012 gis det også grunnlag for asyl for mennesker som ved å stå frem som homofil eller transperson i sitt hjemland kan medføre forfølgelse. For de som søker asyl på dette grunnlaget, forteller flere i rapporten *Åpne rom, lukkede rom; LHBT i etniske minoriteter* at de syns det er ubehagelig på asylmottaket. De frykter medbeboernes holdninger, og møter i liten grad forståelse for dette fra de ansatte på mottaket.

Fafo-rapporten *Assimilering på norsk* fra 2016 viser at det er betydelige forskjeller mellom innfødte nordmenn og vestlige innvandrere den ene siden, og ikke-vestlige innvandrere på den andre, når det gjelder synet på homofili. Rapporten viser imidlertid at unge som vokser opp i Norge i stor grad tar til seg et mer positivt syn på homofile enn førstegenerasjons innvandrere. Dette gjelder også de som har bakgrunn fra land hvor homofiendtlige holdninger er aller mest utbredt – det vil si muslimske land og land i Afrika. For å bruke de med bakgrunn fra Midtøsten og Vest-Asia som eksempel: Andelen som mener homofili er «alltid OK» har beveget seg fra 18 prosent i (ungdommenes vurdering av) foreldregenerasjonen, til 36 % blant ungdommer som er født i utlandet og til 47 prosent blant ungdommer som er født i Norge.

Eldre mennesker har opplevd store endringer i sitt livsløp, jfr at homoseksualitet var straffbart fram til 1972. De kan møte nye utfordringer i dag, og noen kan velge å skjule sin legning når de blir pleietrengende, fordi de frykter møtet med hjemmetjeneste eller helsepersonell. Det er altså ikke bare reell diskriminering og uttrykte fordommer som kan utløse problemer, men også frykten for slike reaksjoner. Derfor er det viktig at også ansatte i omsorgstjenesten er bevisst og har kunnskap om hvordan en kan være mer åpen om dette.

For mennesker med nedsatte funksjonsevner er seksualitet generelt, og det å gi rom for seksuelt mangfold spesielt et nærmest «ukjent» område. Men ikke mindre viktig. På nettsida ung.no er det formulert slik: «Alle har rett til en god og trygg seksualitet. Seksuell nytelse og -funksjon kan påvirkes av en funksjonsnedsettelse. Prat om seksualitet og søk kunnskap slik at funksjonsnedsettelsen ikke blir til hinder for en god seksualitet.» Det er viktig at undervisning og annen informasjon om seksualitet og samliv til alle skoleelever også omfatter dem med nedsatte funksjonsevner, og alle typer seksualitet.



Tilrettelegging, opplæring og bistand for seksualitet i ulike former er også tematisert i NOU 2016:17 På lik linje – om grunnleggende rettigheter for personer med utviklingshemming. I helsevesenet og hjelpeapparatet er det fokus på å forhindre seksuelle overgrep mot mennesker med nedsatte funksjonsevner, men kanskje mindre på deres egen seksuelle ønsker og muligheter. Det er behov for mer kunnskap om hvordan en kan møte og veilede om behov og ønsker, uansett seksuell orientering.

Ulike funksjonsevner handler også om samfunnets syn på kroppene våre. Mange føler at det er vanskelig å leve opp til forventninger og idealer om kropp og seksualitet som formidles gjennom medier, reklame og samfunnet for øvrig. Dette idealet er ikke lett å leve opp til for noen. Det er derfor viktig at temaet kropp, seksualitet, kjønn og mangfold tas inn i skolen i KRLE-faget, kroppsøving, samfunnsfag og naturfag, og at barn og unge kan få et mer åpent og kunnskapsbasert syn på egen kropp og seksualitet – et positivt syn på seg selv som man er, og med de ulike typer «funksjonsmangler».

Lesbiske og homofile som foreldre: Det har de siste årene vært en kraftig økning i andelen likekjønnede par som får barn. Ifølge undersøkelsen *Divorce in Norwegian same sex-marriages 1993-2011* fra 2012, hadde i perioden 1993-2001 seks prosent av likekjønnede par felles barn, mot 18 prosent i perioden 2002-2011. Antallet homofile og lesbiske som får barn er økende. Det er i første rekke kvinnelige par som har felles barn. Ut fra den internasjonale kunnskapen som foreligger ser det ut til å være få forskjeller mellom barn med likekjønnsforeldre og barn som ikke har det når det gjelder mental helse, hvordan de fungerer sosialt, skoleprestasjon og mobbing. Internasjonal forskning viser en tendens til at barn med to mødre kommer noe bedre ut enn andre barn. Dette ifølge rapporten *Å ha foreldre av samme kjønn – hvordan er det og hvor mange gjelder det?* som ble utgitt i 2013.

Ulike familieformer, inkludert familier med likekjønnede foreldre, er i ferd med å bli allment akseptert i samfunnet. I 2009 ble en felles ekteskapslov vedtatt, og dermed fikk også likekjønnedes mulighet til å adoptere barn.

5. STATUS I TROMSØ 2017

Det ble i 2010 gjennomført en evaluering av *Handlingsplan mot diskriminering av lesbiske, homofile, bifile og transpersoner i Tromsø 2008 – 2012* basert på innspill fra LLH - Landsforeningen for lesbiske og homofile, i dag foreningen FRI. En konkluderte da med at planen bidro til å sette temaet på dagsordenen, og at en del av tiltakene var gjennomført eller påbegynt: Noen tjenester hadde gjennomført kompetansekurs som «Rosa kompetanse» i samarbeid med LLH, retningslinjene for tilskudd ble endret slik at det er tydeliggjort at alle som mottar tilskudd til kunst, kultur og idrett må forplikte seg til å motarbeide alle former for diskriminering, også det som gjelder seksuell orientering og kjønnsuttrykk. Tromsø idrettsråd hadde tatt inn tilsvarende formulering i sine retningslinjer for å gi tilskudd. Tvibit er blitt en viktig arena og samarbeidet med Skeiv ungdom. Personalreglementer og –retningslinjer ble oppdaterte i forhold til temaet.

LLH ga i 2010 uttrykk for at tiltakene ikke i tilstrekkelig grad var fulgt opp. De etterlyste at handlingsplanens vedtak om å avsette 300 000 kr til tiltakene ble fulgt opp i økonomiplanen, og de mente at kommuneledelsens for oppfølging ikke var tydelig. De ønsket et klarere samarbeid der organisasjonene bidrar med kunnskap og informasjon, men ikke har hovedansvaret for gjennomføring. Ansvar og oppfølging må vektlegges i den nye planen.

Tilbakemeldinger fra tjenester i 2017 viser at det er generelt økt kunnskap og interesse for temaet. Noen tjenester anser det som en viktig del av sitt arbeid og ansatte har deltatt i kurs. Det gjelder først og fremst hjelpetjenester som sosialmedisinsk senter som veileder homofile, og skolehelsetjenesten og helsestasjon for ungdom på Tvibit som følger opp elever gjennom samtaler og har undervisning i seksualitet, pubertet og samliv. Temaet er i mer begrenset og mindre systematisk grad tatt opp i grunnskolen som tilbakemelder at det i læreplanen ligger læringsmål om LHBT knyttet til naturfag, mens det i KRLE-faget ikke tematiseres spesifikt.

I Tromsøskolen i dag er det først og fremst skolehelsetjenesten som gir elevene informasjon om kjønn og seksualitet, bl.a. får alle niendeklasser besøk av skolehelsetjenesten, og alle tiendeklasser besøker helsestasjon for ungdom på Tvibit. Det gjennomføres gruppesamtaler med helsesøster (skolehelsetjenesten) i 9. klasse hvor seksualitet, (grenser/kropp /prevensjon/kjønns sykdommer mm) er tema. Skolehelsetjenesten har også grupper på 6. trinn om kropp, pubertet og utvikling.

Tromsø kommune har ikke registrert meldinger som omhandler forakt for seksuell orientering fra rektorene etter «mobbeparagrafen», dvs. meldinger som ville blitt behandlet etter § 9 A i Opplæringsloven. Det i seg selv trenger ikke bety at det ikke foregår former for mobbing som gjelder seksualitet, eller bruk av «homo» som negativ betegnelse; jfr. nasjonale undersøkelser som viser at dette skjer fortsatt i et ganske stort omfang. Mangel på tematisering av seksuelt mangfold i skolen kan kanskje være en delforklaring på at dette fortsatt er negativt stemplende og et «tabu» for barn og ungdom?



Erfaringene fra planen fra 2008 og status i 2017 legges til grunn for den nye handlingsplanen for 2017-2021 ved at det *satses på færre prioriterte tiltak*, og at *oppfølging, gjennomføring og evaluering* vektlegges. Prioriterte satsingsområder i perioden 2017-21 er *kompetanseheving, skoler og barnehager*.

6. HANDLINGSPLAN FOR KJØNNS- OG SEKSUALITETSMANGFOLD - TILTAK 2018-2021

Visjon: Alle som bor i Tromsø skal åpent og fritt kunne leve sine liv basert på likeverd og gjensidig respekt, uavhengig av kjønn, seksualitet, hvem man forelsker seg i, hvem man velger å leve sammen med og hvordan man velger å uttrykke sin identitet.



Mål: Tromsø kommune vil med denne handlingsplanen arbeide for å øke kunnskapen og respekten for kjønnsmangfold, skape større trygghet for seksuelle minoriteter og bidra til å øke kompetansen i samfunnet om ulike kjønnsuttrykk og seksuell orientering, og derigjennom være med på å fremme frihet og større handlingsrom for alle innbyggere.

Kompetanse, skole og barnehage er de viktigste satsingsområdene som prioriteres i handlingsplanperioden de fire neste årene. Kommunen vil gjennomføre kompetanseheving blant kommunalt ansatte bl.a. gjennom bruk av opplegget *Rosa kompetanse* utarbeidet av Foreningen FRI. Det gis statstilskudd til slike kurs, de tar inntil tre timer og kan tilpasses ulike faggrupper og tjenester. Skeiv ungdom har utarbeidet kursopplegget RESTART for ungdomsskoleelever som også er viktig å bruke. Det er også aktuelt å arrangere fagdager for ulike om temaene

Skoler og barnehager står i en særstilling i handlingsplanen, av to viktige grunner:

1. **Barn og unge har rett til og behov for kunnskaper** om mangfoldet innenfor kjønn, identitet, kropp og seksualitet.
2. **Barn og unge har rett til og behov for et godt skolemiljø** basert på trygghet og respekt, der det er rom for alle og nulltoleranse for mobbing.

Fra barnehage og gjennom barneskolen og ungdomsskolen er det viktig at barn og ungdom får informasjon og opplæring som åpner for forskjellige kjønnsidentiteter og seksuelt mangfold, og som vektlegger likeverd og respekt. Det er også viktig at de møter ansatte med kunnskaper og bevisste holdninger, som presenterer heterofili og ikke-heterofili som likeverdige variasjoner av samliv og seksualitet, uten å fremstille ikke-heterofili som et avvik

fra normalen. Det handler også om god formidling og språklig bevissthet, der en for eksempel ikke bruker uttrykk som *oss heterofile* og *de homofile*.

Tiltakene i handlingsplanen er basert på kommunens ansvar som *tjenesteyter* og arbeidsgiver og kommunen som *samarbeidspartner* med aktuelle lag og foreninger og det sivile samfunn. Viktige lokale samarbeidspartnere er foreningen FRI Troms, Skeiv ungdom Troms, Tromsø Arctic Pride, Tromsø idrettsråd, Troms fotballforbund, næringslivet, lag og foreninger, innvandrers-organisasjoner, det nye integreringsrådet, trossamfunn, kulturaktører, ungdomsrådet og eldrerådet og andre som arbeider for mangfold og inkludering og mot diskriminering.

Handlingsplanens tiltaksdel har fire bolker:

1. Barnehage og skole, 2. Fritid og samfunn, 3. Helse og omsorg og 4. Oppfølging, gjennomføring og evaluering. Det er i hver bolke skilt mellom *prioriterte tiltak* som det må avsettes midler til, og andre mindre tiltak som kan gjennomføres uten særlige kostnader.

1. BARNEHAGE OG SKOLE

Kompetanseheving i barnehager og skoler der de ansatte får kunnskaper og læringsverktøy om kjønns- og seksuelt mangfold er handlingsplanens viktigste tiltak. Dette knyttes til oppgavene barnehagene og skolene har i dag og framover:

Barnehager:

- **I ny nasjonal rammeplan for barnehager** fra 1. august heter det: «Barnehagen skal fremme likeverd og likestilling uavhengig av kjønn, funksjonsevne, seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk, etnisitet, kultur, sosial status, språk, religion og livssyn. Barnehagen skal motvirke alle former for diskriminering og fremme nestekjærlighet.»
- **Kvalitetsplan for barnehager i Tromsø 2017-2020 – Sammen for en framtidsrettet barnehage** – ble vedtatt av kommunestyret i desember 2016. Planen tar opp viktige satsinger som også er relevante for vår handlingsplan: Pedagogisk ledelse, pedagogisk relasjonskompetanse, mangfold og inkludering, omsorg og læringsmiljø og barnehagebasert kompetanseutvikling. Til sammen er dette viktige pilarer som også omfatter kunnskap kjønn, seksualitet og mangfold.
- **Strategiplan mot mobbing i barnehager og skoler i Tromsø kommune** har nulltoleranse mot mobbing, og vektlegger kompetanse og forebygging. Hver skole og barnehage utarbeider egne lokale handlingsplaner mot mobbing.

Skoler:

- **Skolens overordnede verdier.** Det står i opplæringsloven at oppfostringen skal motvirke fordommer og diskriminering, samtidig som den skal fremme gjensidig respekt og toleranse mellom grupper med forskjellig levesett. Kunnskapsgrunnlaget for å kunne gjennomføre dette oppdateres stadig vekk; det vises her til Kunnskapsdepartementets forslag til ny generell del av læreplanverket for grunnskolen, her framheves bl.a. grunnleggende temaer som *menneskeverdet, kultur, identitet og mangfold, kompetanse i fagene* og tverrfaglige temaer som *folkehelse og livsmestring*.
- **Læreplaner i de enkelte fagene.** Tematikken knyttet til kjønn, identitet, kropp og seksualitet inngår i kompetansemålene for fagene naturfag, samfunnsfag, KRLE-faget, norsk og kroppsøving. Utdanningsdirektoratet har gitt ut *Seksualitet og kjønn. Et ressurshefte for lærere i grunnskolen* (2013) som er et verktøy som gjennomgår relevante kompetansemål og viktige temaer innenfor de nevnte fem fagene.
- **Ungdata** og andre undersøkelser som også tar opp psykisk helse, tilfredshet, selvtillit, depresjoner o.l. Det underbygger behovet for at «livsmestring» er den del av skolens formål, jfr skolens overordnede verdier som nevnt ovenfor.



Fra Strategiplan mot mobbing i barnehager og skoler i Tromsø kommune.

Behovet for gode tema- og læringsverktøyer. «Planen bør handle om hvordan en tar opp temaet sammen med barn og unge» heter det i forhåndsinnspill til planen fra barnehagesektoren i Tromsø. Også skolene trenger verktøy for å tematisere mangfoldet innenfor kjønn, identitet, kropp og seksualitet. I masteroppgaven «*Det er ikke så lett.*» Undervisning om kjønn og seksualitet i skolen er hovedkonklusjonen at lærerne mangler

gode verktøy og metoder for å ta opp disse temaene som en del av de aktuelle fagene, og at det i utgangspunktet er en heteronormativ «usynlig» men høyst virkningsfull referanseramme som råder. (Masteroppgave i sosiologi for lektorutdanning trinn 8-13. Idunn Marie Thode. Norges arktiske universitet mai 2017.)

Kjønns- og seksuelt mangfold gjelder alle. En generell utvidelse av temaene kjønn, identitet, seksualitet og kropp i læreplanene må også omfatte variasjoner i funksjonsevner og inkludere personer med funksjonsnedsettelse.

Det er behov for gode tema- og læringsverktøyer både i barnehagene og i skolene. Barnehagene og skolene trenger verktøy for å tematisere mangfoldet innenfor kjønn, identitet, kropp og seksualitet.

Prioriterte tiltak 2017 - 2021:

1.1. Kompetanseheving barnehager og skoler: Ansatte i alle barnehager og skoler og i den nye barne- og familieseksjonen skal få tilbud om oppdatert kunnskap om kjønns – og seksuelt mangfold gjennom kurs eller fagdager i løpet av handlingsplanperioden 2018-2021. Kompetansehevingen kan gjennomføres i samarbeid med *Rosa kompetanse* eller at skoler og barnehager kan gjennomføre egne fagdager/kurs for ansatte i sektoren. Årlig kostnad: 200 000 kr.

1.2. Restart til alle ungdomsskoleelever: Alle skolene med ungdomstrinn skal få besøk av kursopplegget Restart i regi av Skeiv ungdom som en del av undervisningen om kjønn, sex og kropp. Målgruppen er alle elever på 8. trinn. Kostnad: 100 000 kr.



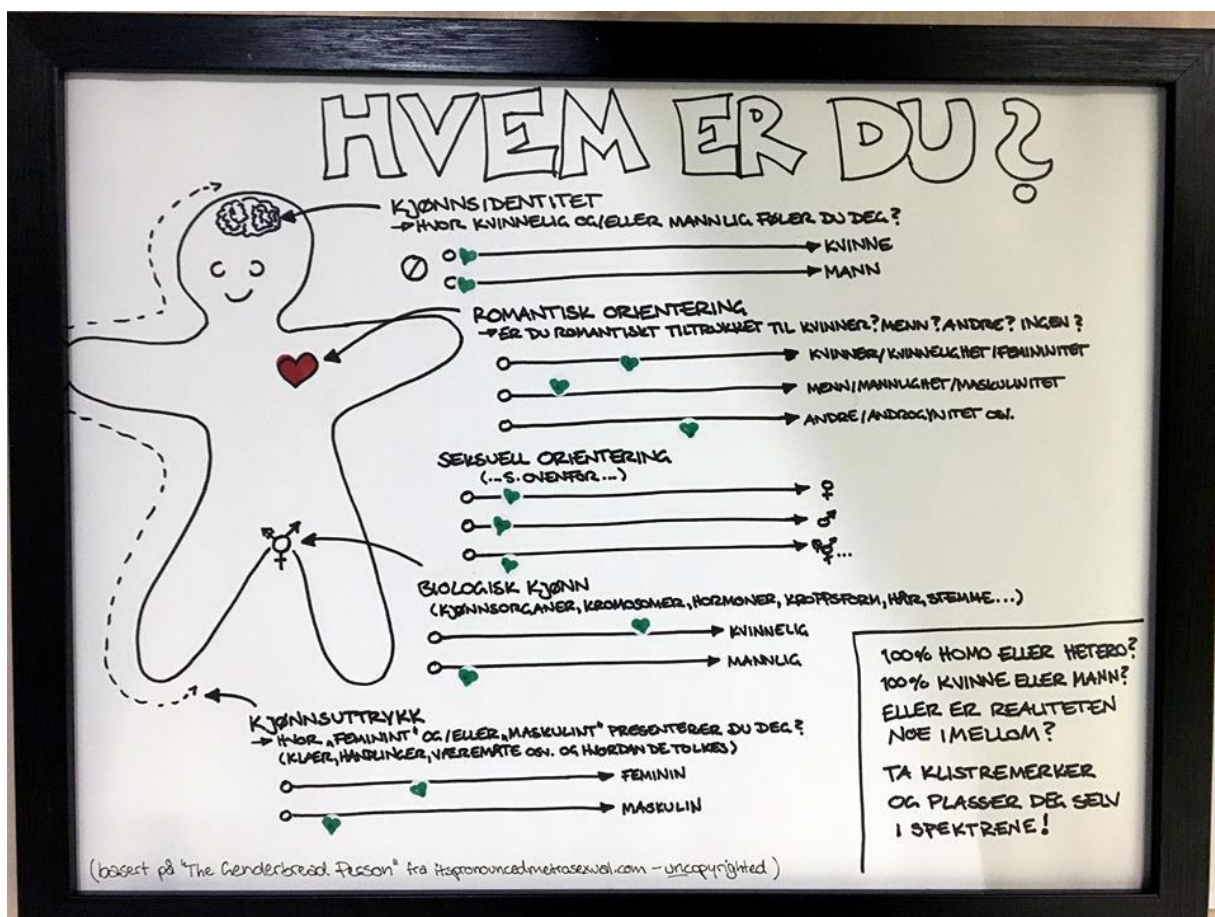
Andre tiltak, videreføring av tiltak:

1.3. Sørge for godt opplysningsmateriell og brosjyrer fra bl.a. organisasjonene FRI og Skeiv ungdom fins på alle skoler.

1.4. Bøker i skoler og barnehager: Sørge for at biblioteket gjennom skolebibliotekstjenesten formidler bøker og medier om temaet til bruk i barnehager og skoler.

1.5. Arbeide for likestilling og mangfold i barnehagen, gjennom roller, lek og aktivitet på tvers av kjønn, bli kjent med kroppen, og med forskjellige familieformer. Handlingsplanen for kjønns- og seksuelt mangfold er et verktøy som skal brukes når likestilling, kropp og kjønnsroller tematiseres i faglige kurs, barnehagepedagogikk o.l.

1.6. Nulltoleranse mot mobbing: Tromsø kommune har vedtatt «Strategiplan mot mobbing i barnehager og skoler» basert på nulltoleranse mot mobbing. I dette inngår å ikke tolerere «homo» og andre diskriminerende og nedsettende betegnelser ut fra etnisitet, kjønn, funksjonsnedsettelse osv. Det må arbeides mer konkret med å gjøre det lettere å melde fra om «lettere» former for trakassering, ekskludering og bruk av nedsettende betegnelser og mobbing på nett. Det viktigste tiltaket mot mobbing basert på kjønns- og seksuelt mangfold er forebygging gjennom kunnskap og tematisering, slik de prioriterte tiltakene i handlingsplanen legger opp til. Handlingsplanen mot mobbing skal revideres i 2018.



1.7. Styrke fagene og fagplaner: Over tid må temaene knyttet til seksualitet, identitet og kjønn styrkes i fag som samfunnsfag, naturfag, KRLE-faget, kroppsøving og norsk, slik at de ivaretar temaer som kjønns- og seksuelt mangfold, pornografi, kjønnsroller, grensesetting, kroppsbevissthet mv.

1.8. Samarbeid med videregående skoler – Troms fylkeskommune: Med utgangspunkt i handlingsplanen tas det kontakt med Troms fylkeskommune for å drøfte hvordan kjønns- og seksuelt mangfold kan tematiseres bedre i videregående skole.

2. FRITID OG SAMFUNN

Prioriterte tiltak 2017 - 2021:

2.1. Kompetanseheving for kommunalt ansatte: Relevant kunnskap om kjønns- og seksuelt mangfold tas inn i kompetanseprogrammene for tjenestene innen kultur, idrett og fritid. Ansatte og frivillige i religiøse samfunn og andre aktuelle organisasjoner inviteres til å delta på kurs. Kostnad 30 000 kr.

2.2. Samarbeidsavtale med Tromsø idrettsråd, Troms fotballkrets og Troms idrettskrets som omfatter raushet og åpenhet, anti-mobbing og opplæring av trenere/ledere innen temaet. Idretten og Tromsø kommune skal også samarbeide om praktiske tiltak som kan lette garderobesituasjonen for transpersoner i kommunale og lagseide idrettsanlegg. *Det tas også kontakt med Troms fylkeskommune for å styrke arbeidet i regionen og åpne for at samarbeidsavtalen eller deler av den også kan gjelde hele fylket.* Kostnad andel treneropplæring 70 000 kr.

2.3. Støtte opp om Tromsø Arctic Pride og samarbeide med FRI og Skeiv ungdom o.a. om å feire og synliggjøre mangfold, og spre kunnskap gjennom seminarer og samlinger om temaet. Tvibit er i dag en viktig samarbeidspartner, dette kan utvides til gjelde fritidsklubber og andre. Kostnad: 100 000 kr.

2.4. Innvandrere og religiøse samfunn: Handlingsplanen for kjønns- og seksuelt mangfold skal være en plattform for å styrke kunnskapen og fremme dialogen i Tromsøsamfunnet knyttet til ulike religiøse syn og bakgrunn fra ulike land og kulturer. Tromsø kommune vil samarbeide med innvandrersamfunn, religiøse samfunn/menigheter og det nye integreringsrådet om å fremme kunnskap om likestilling og kjønns- og seksualitetsmangfold. En vil gjennom samarbeid ta initiativ og stimulere til dialogmøter og evt. å opprette et tros- og livssynsforum i Tromsø. Kostnad: 50 000 kr.

2.5. Introduksjonsprogrammet for flyktninger tar inn kjønns- og seksualitetsmangfold som en del av temaet samfunn, likestilling og likeverd. Her kan en benytte Rosa kompetanse eller andre faglige opplegg. Kostnad: 10 000 kr.

Andre tiltak, videreføring av tiltak:

2.6. Sørge for godt opplysningsmateriell og brosjyrer fra bl.a. organisasjonene FRI og Skeiv ungdom fins på fritidsklubber, Tvibit, idrettshaller osv. på flere språk.

2.7. Samarbeide med utelivsbransjen, turistnæringen og andre næringsaktører om å markedsføre å den åpne og rause byen der alle er velkommen. Nulltoleranse overfor diskriminering rase, etnisitet, religion og kjønnsmangfold skal inngå i opplæring og premiss for skjenke- og serveringsbevillinger.



2.8. Samarbeide med ungdomsrådet, eldrerådet og rådet for mennesker med funksjonsnedsettelser om å dele informasjon og kunnskap og bedre forholdene for kjønns- og seksuelt mangfold innen alle befolkningsgrupper.

2.9. Samarbeid med politiet – bekjempe trakassering og hatvold: Tromsø vil være en åpen by der alle respekteres og er velkommen, og der trakassering og hatvold ikke aksepteres. Politiet er en viktig samarbeidspart, og kjønns- og seksuelt mangfold skal være et viktig tema i samarbeidsorgan som Politirådet - samarbeidsorgan med Troms politidistrikt og Tromsø kommune ved Ordføreren m.fl., SLT – samarbeidsråd for barn og ungdom for sentrum og bydelene, samt faste møter mellom utelivsbransjen, politiet og Tromsø kommune.

2.10. Inkludere temaet om kjønns- og seksuelt mangfold i aktuelle planer og kommunale dokumenter. Det er naturlig å se på dette som en del av arbeidet med å gjøre Tromsø til en arktisk og åpen hovedstad innenfor næring, kunst og kultur og idrett.

3. HELSE OG OMSORG, HJELPETJENESTER

Prioriterte tiltak 2017 - 2021:

3.1. Kompetanseheving for kommunalt ansatte: Relevant kunnskap om kjønns- og seksuelt mangfold tas inn i kompetanseprogrammene og gjennom kursopplegg som Rosa kompetanse for helsetjenester, pleie- og omsorgstjenester, Flyktningetjenesten inkludert bofelleskapene, psykiske helsetjenester og alle tjenestene i den nye Barne- og familieseksjonen. Det skal inkludere hjelpetjenester til mennesker med nedsatte funksjonsevner. Det skal også gis tilbud om kompetanseheving til fastleger. Sosialmedisinsk senter og helsestasjon for ungdom på Tvibit har spisskompetanse på feltet som vil kunne deles med fastlegene og med ansatte innen helse- og omsorgssektoren. Kostnader: 50 000 kr.



Andre tiltak, videreføring av tiltak:

3.2. Sørge for godt opplysningsmateriell og brosjyrer fra bl.a. organisasjonene FRI og Skeiv ungdom fins på helsestasjoner, legekantor, sykehjem og omsorgssentre osv.

3.3. Samarbeid med FRI o.a. om informasjon og seniortreff homofile, lesbiske og transpersoner for eldre.

3.4. Samarbeid SMS og fastlegetjenesten om innsats for å øke testfrekvens og redusere smitte.

3.5. En styrket kommunal psykisk helsetjeneste må inkludere kompetanse om utfordringer som LHBT-personer møter, og bidra til bedre og mer relevant hjelp og behandling.

3.6. Inkludere temaet om kjønns- og seksuelt mangfold i aktuelle planer og kommunale dokumenter. Det kan gjelde retningslinjer og planer og innen pleie og omsorg, helsetjenester og tjenester for mennesker med nedsatte funksjonsevner.



4. OPPFØLGING, GJENNOMFØRING OG EVALUERING

Tromsø kommune har som offentlig myndighet et generelt ansvar, aktivitets- og redegjørelsesplikt etter *Lov om forbud mot diskriminering på grunn av kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk* fra 2013, både som arbeidsgiver, myndighetsutøver og tjenesteutøver.

Tromsø kommune som arbeidsgiver: Det skal videreføres i kommunens personalpolitiske dokumenter at en skal arbeide for mangfold og motarbeide diskriminering på arbeidsplassen. I kommunens arbeidsgiverstrategi er det formulert slik:

Fremme mangfold på arbeidsplassen

Ulikheter og mangfold i alder, kjønn, seksuell orientering, funksjonsevne, utdanning og kultur blant Tromsø kommunes medarbeidere, opprettholder kvalitet og gir befolkningen gode tjenestetilbud. Slikt mangfold er også en viktig forutsetning for nyskaping og innovasjon.

Samarbeid med fagforeningene er en viktig del av strategien for å fremme mangfold og toleranse på arbeidsplassen.

Kommunen skal også etter loven redegjøre i sin årsmelding for tiltak om likestilling når det gjelder kjønns- og seksuelt mangfold.

Hovedansvar for oppfølging og evaluering av handlingsplanen legges til administrasjonssjefen. Det nedsettes en tverrfaglig ressursgruppe med representanter fra avdelingene for utdanning og oppvekst, kultur og drett og helse og omsorg. Det gjennomføres evaluering av gjennomføring vår 2019 og høsten 2021 i et samarbeid med organisasjonene FRI-Troms og Skeiv ungdom Troms. Disse evalueringene framlegges for kommunestyret i en egen rapport, og danner grunnlaget for revidering av handlingsplanen.



Økonomi: Det er avsatt 700 000 kr årlig i økonomiplan 2018 – 2021 til tiltak i handlingsplanen fordelt slik:

Tiltak	Tiltak nr	Kostnad	Avdeling
Kompetanseheving ansatte skoler og barnehager	1.1.	200 000	Utdanning og oppvekst
Restart 850 åttendeklassinger	1.2.	100 000	Utdanning og oppvekst
Kompetanseheving ansatte kultur og idrett	2.1.	30 000	Kultur og idrett
Kompetanseheving ansatte helse og omsorg	3.1.	50 000	Helse og omsorg
Samarbeid Tromsø idrettsråd og Troms fotballkrets vedr. lederopplæring	2.2.	70 000	Kultur og idrett
Samarbeid/tilskudd Tromsø Arctic Pride, foreninger, innvandrersorganisasjoner mv	2.3. og 2.4.	150 000	Kultur og idrett
Div. mindre tiltak, brosjyrer, opplæring Voksensopplæringa og introduksjonsprogrammet flyktninger mm		100 000	40 000 til utdanning og oppvekst, 30 000 til de to andre avdelingene
Sum tiltak		700 000	



KILDER

Lovverk og nasjonale føringer

- Lov om endringer i ekteskapsloven, barnelova, adopsjonsloven, bioteknologiloven mv. (felles ekteskapslov for heterofile og homofile par) <https://lovdata.no/dokument/LTI/lov/2008-06-27-53>
- Lov om forbud mot diskriminering på grunn av seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2013-06-21-58#KAPITTEL_4
- Lov om endring av juridisk kjønn <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2016-06-17-46>
- Trygghet, mangfold åpenhet. Regjeringens handlingsplan mot og seksuell diskriminering på grunn av seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk 2017–2020. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/trygghet-mangfold-apenhet/id2505393/>
- Seksuell orientering, kjønnsidentitet, kjønnsuttrykk og kjønnskarakteristika – det nasjonale kunnskapssenteret, Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet. <https://www.bufdir.no/lhbt/>

Aktuelle dokumenter om skoler og barnehager:

- Seksualitet og kjønn. Et ressurshefte for lærere i grunnskolen. Utdanningsdirektoratet 2011. <https://www.bufdir.no/nn/Bibliotek/Dokumentside/?docId=BUF00002352>
- «Det er ikke så lett.» Undervisning om kjønn og seksualitet i skolen. Idunn Marie Thode. Masteroppgave i sosiologi for lektorutdanning trinn 8-13. Norges arktiske universitet mai 2017.
- Rammeplan for barnehagen, Utdanningsdirektoratet 2017. <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/rammeplan/revidering-av-rammeplan/>
- Kvalitetsutviklingsplanen for barnehager i Tromsø 2017-2020. <http://www.tromso.kommune.no/planer-og-vedtekter.5855905-377475.html>
- Kompetanseplan for kommunale barnehager 2013 – 2016 <http://www.tromso.kommune.no/planer-og-vedtekter.5855905-377475.html>
- Strategiplan mot mobbing i barnehager og skoler. Tromsø kommune. <http://verktoykasse.tromsokolen.no/>
- Restart <http://www.skeivungdom.no/prosjekter/skolerestart/>

Organisasjoner LHBT

- FRI Troms <https://foreningenfri.no/llh-troms>
<https://www.facebook.com/FRITroms/?fref=ts>
- Skeiv ungdom Troms <http://www.skeivungdom.no/lokallag/troms/>
<https://www.facebook.com/SkUTroms/?fref=ts>
- Skeive studenter UiT <https://www.facebook.com/SkeiveStudenterUit/>
- Rosa kompetanse <https://foreningenfri.no/artikler/rosa-kompetanse>

Kommunale handlingsplaner LHBT

- *Handlingsplan mot diskriminering av lesbiske, homofile, bifile og transpersoner i Tromsø 2008 -2012.*
- *Kommunestyresak 57/2010 Orientering – Oppfølging Handlingsplan mot diskriminering av lesbiske, homofile, bifile og transpersoner i Tromsø 2008 -2012.*
<http://postliste.tromso.kommune.no/motedag?offmoteid=33017>
- *Stolte Oslo – Handlingsplan for likeverd og frihet, uavhengig av kjønnsuttrykk, kjønnsidentitet orientering.*
https://www.oslo.kommune.no/dok/Vedlegg/2015_01/1087012_1_1.PDF
- *Eg e den eg e! Handlingsplan for kjønns- og seksualitetsmangfold 2017 – 2020 Stavanger kommune* <http://www.stavanger.kommune.no/no/Tilbud-tjenester-og-skjema/Barn-og-familie/Handlingsplaner1/Handlingsplan-mot-diskriminering-av-lesbiske-homofile-og-bifile/>

Forskning, rapporter

- *Seksuell orientering og levekår.* UNI helse / BUF-dir. 2013.
<https://www.bufdir.no/Lhbt/Dokumentside/?docId=BUF00002184>
- *Seksuell orientering og mobbing* Erling Roland og Gaute Auestad Senter for atferdsforskning UiStavanger 2009
<https://www.bufdir.no/nn/Bibliotek/Dokumentside/?docId=BUF00000829>
- *Alskens folk. Levekår, livssituasjon og livskvalitet til personer med kjønnsidentitetstematikk.* Likestillingssenteret 2013.
<https://www.bufdir.no/bibliotek/Dokumentside/?docId=BUF00001926>
- *Åpne rom, lukkede rom; LHBT i etniske minoriteter* FAFO 2013
<http://www.fafo.no/index.php/en/publications/fafo-reports/item/apne-rom-lukkede-rom-lhbt-i-etniske-minoritetsgrupper-2014>
- *Divorce in Norwegian same sex-marriages1993-2011* fra 2012
<https://www.ssb.no/91307/divorce-in-norwegian-same-sex-marriages-1993-2011>
- *Å ha foreldre av samme kjønn – hvordan er det og hvor mange gjelder det?* NOVA 2013. <https://www.bufdir.no/bibliotek/Dokumentside/?docId=BUF00002089>



